

щенним, як нинішнє слово “демократія”, я починаю сумніватися, чи він взагалі щось означає, позначаючи занадто багато речей!” ...

Отримано 18.01.2018

УДК 316.2

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Насильство, порядок і розвиток: нова версія метатеорії для наук про суспільство

Норт Д., Воліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії; пер. з англ. Тарас Цимбал. — К.: Наш формат, 2017. — 352 с.

Минулого року вийшов друком україномовний переклад резонансної у світових наукових колах праці Д.Норта та його співробітників — Дж.Воліса та Б.Вайнгеста. Її переклад здійснив Тарас Цимбал, котрий працює на кафедрі історії та теорії соціології соціологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Рецензована книга відкриває перед українськими суспільствознавцями неабиякий евристичний потенціал в інтерпретації характеру інституціональних змін в Україні після проголошення її незалежності 1991 року. Цей потенціал вартий короткого огляду.

Слід нагадати, що на зламі XX і XXI століть увагу українських суспільствознавців привернула інституціональна модель еволюції соціального порядку Д.Норта. Він розглядав проблему соціального порядку як проблему співпраці, що розв'язується завдяки інституціям — правилам гри в суспільстві або придуманим людьми обмеженням, які спрямовують людську взаємодію¹. З цього погляду, інституції структурують стимули дієвців у процесі економічної, політичної та соціальної взаємодії, спрямовують людську поведінку у бажаному для соціального загалу на-

¹ *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки; пер. з англ. — К.: Основи, 2000. — 198 с.

прямі. Внаслідок цього зменшується невизначеність і хаотичність повсякденного життя. Зауважені ідеї Нортового інституціоналізму ретранслювалися і з часом приростали новими концептуалізаціями різних аспектів соціального життя у працях українських дослідників. Є всі підстави розраховувати на це й зараз — з огляду на рецензований тут доробок.

У новій праці Норт, Воліс та Вайнгест здійснили спробу концептуальної інтерпретації всесвітньої історії з огляду на розв'язання проблеми насилля в людських суспільствах через упровадження різних соціальних порядків, що відрізняються системами переконань, типом організацій, політичними та економічними інститутами. За твердженням авторів, саме те, як суспільства відповідають на присутню скрізь і завжди загрозу насилля, визначає та структурує форми людських взаємодій, включно із типами політичних та економічних систем. Усі суспільства постають перед необхідністю розв'язувати проблему використання окремими людьми насилля у вигляді фізичних дій або погроз вдатися до таких дій. З використанням насилля люди та спільноти конкурують одне з одним з приводу доступу до дефіцитних ресурсів або статусу. Жодному суспільству не вдавалося цілковито усунути насилля з життя людей. Щонайбільше — насилля лише стримувалося або певним чином обмежувалося та скеровувалося. Інструментом такого стримування, обмеження та скерування безладного насилля часто є організоване насилля з боку спільноти. Отже, йдеться про використання суспільствами контролю над політичною, економічною, воєнною, релігійною та освітньою діяльністю людей та організацій з метою опанування, обмеження, стримування та консолідації засобів насилля. Власне такі моделі суспільної організації, за яких відносини людей та організацій, їх доступ до дефіцитних ресурсів та засобів насилля структурують і обмежують соціальні інститути, Норт, Воліс та Вайнгест визначають як соціальні порядки.

Перший історичний тип соціального порядку — примітивний додержавний порядок у суспільствах мисливців і збирачів, за якого люди вели привласнювальне господарювання і не були виділені із природи. Контроль за насильством за цих умов ґрунтувався на особистому знанні про людей та повторюваній особистій взаємодії, а способом обмеження конкуренції була агресивна егалітарність у розподілі та споживанні.

Вирішальне значення для появи двох наступних принципово відмінних історичних типів соціального порядку мали дві революції в історії людства (див. рис.).

Неолітична революція виявляє себе виникненням сільського господарства, писемності, міст і держав і в підсумку суттєво розширює обсяги економічних і політичних ресурсів, з приводу доступу до яких змагаються люди. За цих умов постає соціальний порядок закритого доступу до вказаних ресурсів для широких верств соціального загалу. Норт, Воліс та Вайнгест використовують для позначення цього типу соціального порядку назву “природна держава” (the natural state), щоб підкреслити його відмінності від описаного Т.Гобсом природного стану (the state of nature). Якщо в природному стані за відсутності держави масштаб та можливості людської організації вкрай незначні, то природна держава є сталою і доволі тривкою у часі формою такої організації. У природній державі проблема насилля розв'язується через створення панівної коаліції низкою еліт з особливими привілеями. Під елітами тут розуміються осередки найуспішніших і заповзятливих фахівців та експертів, що контролюють здійснення різних життєво важливих у суспільстві функцій. Окрім забезпечення оборони та безпеки, йдеться і про політичне врядування, виробництво, торговий обмін, розподіл, правосуддя, освіту та провадження релігійних практик.

Понад
50 тис. років
тому

Близько
5–10 тис. років
тому

Близько
200 років
тому

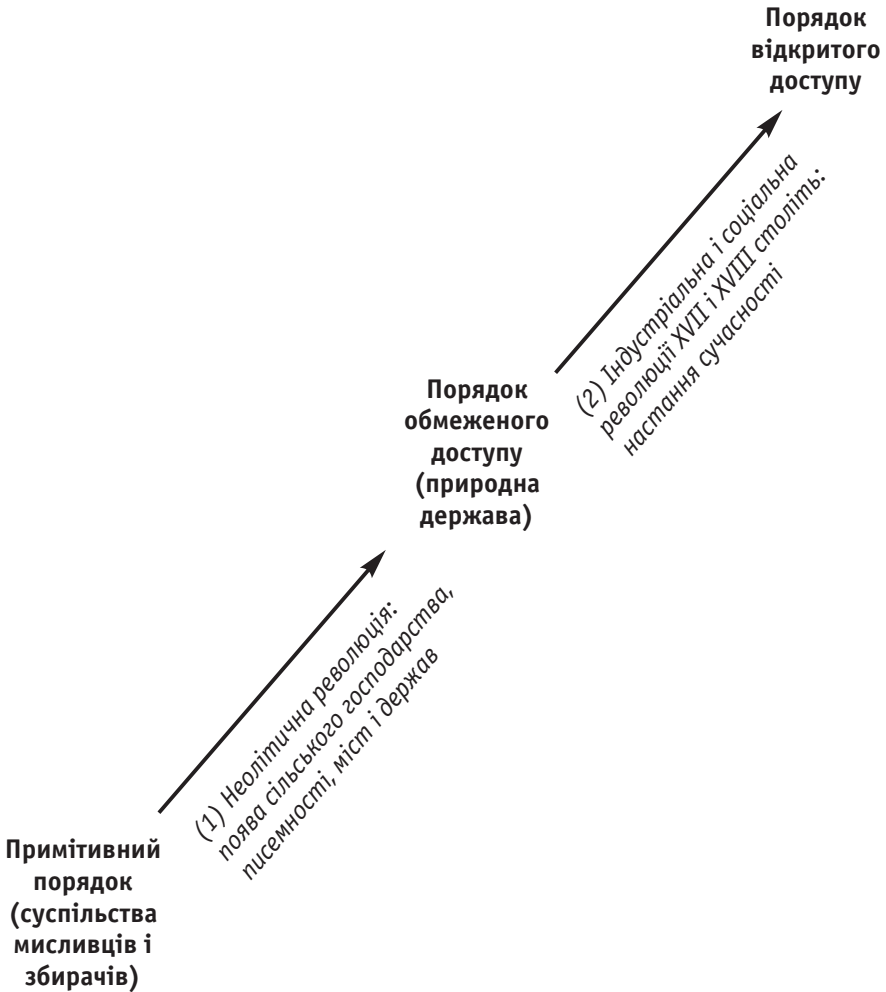

Рис. Еволюція історичних типів суспільних порядків за Д.Нортгом, Дж.Волісом, Б.Вайнгестом

Здійснення цих функцій вкрай необхідне військовим як фахівцям у галузі насилля в перебігу мобілізації та вилучення ренти — віддачі від економічного активу, що перевищує віддачу, яка може бути отримана від кращого альтернативного використання цього активу. Відтак, окрім керівної військової верхівки у природній державі наявні й керівні верхівки у таких суспільно корисних видах людської діяльності, як політична, виробнича, торговельна, розподільча, релігійна, освітня та судова. Усім цим верхівкам, або елітам, вигідніше уникати взаємного протиборства та вдаватися до взаємної співпраці на підґрунті обмеження доступу до власних привілеїв і рент для більшої непривілейованих людей. Адже протиборство еліт небезпечно поширенням насильства, безладу і втратою рент. Натомість кооперація

еліт підвищує рівень продуктивності використання ними різних ресурсів, а баланс інтересів еліт у перебігу вилучення ренти є запорукою миру в суспільстві. Отже, порядок створюється завдяки контролю над насиллям та перерозподілом дефіцитних ресурсів, за якого меншість — керівна верхівка, або еліта — підпорядковує собі більшість та забезпечує їй порівняну сталість життєвих устоїв та певний захист.

Індустріальна і соціальна революції XVII та XVIII століть мають наслідком настання сучасності, тобто появу сучасного (модерного) суспільства. На його інституціональному ґрунті постає соціальний порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів для широких соціальних верств суспільства. За своїми характеристиками цей тип соціального порядку цілковито відрізняється від соціального порядку обмеженого доступу (див. табл.).

Таблиця

Характеристики історичних типів суспільного порядку обмеженого та відкритого доступу за Д.Нортом, Дж.Волісом та Б.Вайнгестом

Характеристики	Тип соціального порядку	
	Порядок обмеженого доступу (природна держава)	Порядок відкритого доступу
1	2	3
Час появи	Близько 5–10 тис. років тому	Близько 200 років тому
Історичний чинник генези	Неолітична революція (сільське господарство, міста, писемність, держави)	Індустріальна та соціальна революції XVII та XVIII ст. (Англія)
Сучасний соціальний ареал поширення у світі	175 країн і 85% населення	25 країн і 15% населення
Контроль над збройними силами та застосуванням легітимного насилля	Міжособний, розосереджений, розсіяний	Консолідований
Чинник соціального впровадження	Політичне регулювання економічної конкуренції, вилучення рент, насилля та кооперації	Вихід на ринок та конкуренція як регулятори економіки та політики
Доступ до економічних і політичних ресурсів	Нерівний, привілейований, прихований та виключний	Рівний, конкурентний, відкритий та спільний
Організаційні структури (організації, коаліції, влада)	Нестабільні, несталі та персоніфіковані	Сталі, безстрокові та знеособлені
Можливості створення приватних і публічних організацій	Обмежені та досяжні для еліти суспільства	Відкриті та досяжні для всіх громадян
Складність і розмір організацій, які можуть бути створені	Обмежені	Необмежені
Незалежність організацій від держави	Тимчасова і гадана	Постійна і реальна
Суб'єкт вилучення ренти і політичного впливу	Меншість (владна верхівка, або еліта)	Більшість (широкий загал)

Закінчення табл.

1	2	3
Права власності	Незахищені	Захищені
Здатність пристосування до зовнішніх і внутрішніх змін	Адаптивна неефективність	Адаптивна ефективність
Громадянське суспільство	Слаборозвинене, слабке та інертне, із малою кількістю організацій	Сильне і динамічне, із великою кількістю організацій
Соціальні взаємовідносини та взаємодії	Ґрунтовані на особистісних зв'язках	Знеособлені
Становище людей та організацій згідно із законом	Нерівність, ранги, привілеї та ексклюзивні права	Рівність, справедливість, конкурентність
Підстави сходження щаблями соціальної ієрархії	Соціальне походження	Особисті досягнення
Індивідуальна ідентичність	Глибоко особистісний характер	Набір знеособлених характеристик

Попередніми пороговими умовами переходу до порядку відкритого доступу Норт, Воліс та Вайнгест визначають: а) підпорядкування еліти верховенству закону або рівність усіх перед законом; б) існування безстрокових (постійних) організацій, що не залежать ні від держави, ні від конкретних осіб; в) постійний і достатній консолідований політичний контроль над збройними силами і технологіями руйнування та насилля, що запобігає саморуйнуванню та деградації суспільства. Реалізація кожної із цих умов підважує засади порядку обмеженого доступу, передусім — створення рент шляхом запровадження соціальних бар'єрів. Ці три умови також сприяють зростанню спеціалізації людей та обміну між ними, блокують корупцію, персоніфікований обмін та доступ до економічних і політичних ресурсів. У підсумку виникають ринки з конкурентним ціноутворенням в економіці та державі (політиці), що пильнують права пересічних громадян. Порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів та різних організаційних форм зумовлює конкуренцію, яка розвиває ренту. Отримання ренти за цих умов можливе через плідні інновації, ексклюзивний доступ до яких неминуче оскаржується за умов конкуренції.

Норт, Воліс та Вайнгест стверджують, що історичною нормою є загалом природна держава, а не розвинуті суспільства із соціальним порядком відкритого доступу, як часто неявно припускають представники соціальних наук із цих країн. Наразі два типи соціальних порядків співіснують. Лідерські позиції у світі мають суспільства із соціальним порядком відкритого доступу (зокрема розвинені країни Західної Європи та Північної Америки). Але абсолютній більшості країн притаманний соціальний порядок обмеженого доступу. За всіма ознаками до них можна віднести й Україну.

Автори позиціюють свою концептуальну схему людської історії як “нову дослідницьку програму наук про суспільство”. Безперечно, для цього є підстави, адже вказана схема пошла на підґрунті узагальнення великої кількості досліджень з історії, політичних наук, економіки, антропології та соціології. Але самої по собі авторської декларації замало, щоби це втілюлося у доконаний факт такої всеохопної метатеоретичної наукової програми. Ці претензії мають бути помічені, визнані,

схвалені й успішно реалізовані в дослідницьких практиках академічними спільнотами перелічених наук про суспільство.

Наприклад, згідно з розглянутою концептуальною схемою, суть перетворень в сучасній Україні можна інтерпретувати як спробу переходу до соціального порядку відкритого доступу. З цього погляду драматичне самовизначення українського суспільства із пріоритетним вектором геополітичної інтеграції, підписання та спроби втілення Угоди про асоціацію з Європейським Союзом загрожують засадам чинного соціального порядку обмеженого доступу в Україні. Ці спроби спрямовані на руйнування системи рент, що усталилися в Україні за останні десятиліття в інтересах зовнішніх та внутрішніх деструктивних сил, тому наразилися на запеклий і насильницький опір усередині країни та ззовні. Вказані обставини актуалізують евристичний потенціал рецензованої праці, тож можна сподіватися, що вона знайде вдячних і вдумливих читачів в Україні.

Отримано 16.01.2018